

Wat zit er in een naam?

Een kritische discoursanalyse van de veranderende collectieve herinneringen aan de collaboratie in België (1944-2020)

door Louise BALLIÈRE

Abstract

In 1991 Luc Huyse and Steven Dhondt famously wrote that “Belgium is sick of its 1940s”. In this short sentence, they referred to the country’s complicated collective memories related to the Belgian wartime collaboration between 1940 and 1944. This article focusses on a discursive shift within these memories, in which the interpretation of the crime “collaboration” moved from a crime against the Belgian state, described in a patriotic and nation-centred vocabulary, towards a global crime against humanity, infused with the human rights discourse of the 1990s. It highlights the crucial interactions between collective memories and the various rhetorical frames of reference in society. This way, the discursive shift is approached through an exploration of the prominent national and international discourses.

INLEIDING: COLLECTIEVE HERINNERINGEN EN HUN CONTEXT

“België is ziek van zijn jaren 1940. Het lijdt aan een neurose die door de collaboratie en de bestraffing daarvan is verwekt”.¹ Zo openen Luc Huyse en Steven Dhondt in 1991 het voorwoord van hun naslagwerk over het “overwerkt” collaboratieverleden. De samenwerking met de Duitse bezetter door een deel van de Belgische bevolking tijdens de Tweede Wereldoorlog zou in de decennia na de bevrijding inderdaad steeds vaker het onderwerp uitmaken van gecontesteerde collectieve herinneringen; herinneringen die steeds veranderlijk blijken, allerm minst vaststaan en zich bewegen langs de verschillende breuklijnen en debatten in de Belgische en internationale samenleving.²

Collectieve herinneringen vertellen ons immers meer over het heden dan het verleden. Ze moeten begrepen worden als een sociale constructie onder continue beïnvloeding van verschillende interacties in de samenleving. Dit inherent sociaal karakter was dan ook het centrale thema in het innovatief

¹ Luc Huyse en Steven Dhondt, *Onverwerkt verleden. Collaboratie en Repressie in België, 1942-1952* (Leuven: Kritak, 1991), 9.

² Zie hiervoor overzichtswerken als Olivier Luminet, Marc Reynebeau en Xavier Mabilbe (eds.), *België-Belgique. Eén staat, twee collectieve geheugens?* (Gent: Snoeck, 2012); Elke Brems, Marnix Beyen, Ariane Bazan, Olivier Luminet en Valérie Rosoux (Ed.), *Dialogen over België. Herinneringen, beelden en opvattingen* (Leuven: Leuven University Press, 2020). Zie voor de strijd om de herinnering van de Tweede Wereldoorlog in België vooral Bruno Benvindo en Evert Peeters, *Les décombres de la guerre. Mémoires belges en conflit 1945-2010* (Waterloo: Renaissance du Livre, 2010).

onderzoek van vermeend grondlegger Maurice Halbwachs.³ Zijn onderzoek is inmiddels veelvuldig geïnterpreteerd, maar ondanks de overvloed aan uiteenlopende opvattingen en definities lijkt deze notie algemeen aanvaard.⁴ Herinneringswetenschappers vertrekken inderdaad doorgaans vanuit het idee dat herinneringen niet los te zien zijn van de sociale groep waarin zij bewegen en dan ook vorm krijgen binnen deze sociale omgeving. Het zijn immers de referentiekaders en cognitieve schemata in de samenleving – of *cadres sociaux* – die de percepties van individuen binnen die groep medebepalen.⁵ Herinneringen zijn dus allerminst objectieve weergaven van het verleden, maar steeds contextafhankelijk en groepsspecifiek.⁶

De constante nood aan selectie, filtratie en reconstructie om te kunnen voldoen aan sociale behoeften, verklaart de steeds veranderende en onzekere aard van herinneringen: “not every [historical event] will enter the collective memory of a group; neither will it enter such memory in its original shape and meaning”.⁷ Het is dit reconstructieproces dat sociale onderzoekers bezighoudt.

Een tweede wijdverspreide notie over collectieve herinneringen betreft *agency* in deze herinneringsprocessen. Historici Jay Winter en Emmanuel Sivan beschrijven collectieve herinneringen als een constructie “by the action of groups and individuals in the light of the [present] day”.⁸ Dergelijke opvatting leidde bij veel onderzoekers tot een presentistische benadering, volgens dewelke herinneringen zeer bewust geconstrueerd worden in functie van hedendaagse overtuigingen en noden. De *politics of memory*-benadering – als uitloper van de *invention of tradition*-stroming – focust hierbij op het nut van herinneringen voor een reeks actoren in de maatschappij. Het bestudeert vooral welke politieke doelen herinneringen kunnen dienen, door wie zij worden geïnstrumentaliseerd en hoe het verleden gemanipuleerd kan worden.⁹

Al snel bleek deze opvatting echter te restrictief. Onderzoek heeft immers veelvuldig gewag gemaakt van de veelheid en verscheidenheid aan groepen

³ Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire* (Parijs : Librairie Félix Alcan, 1925); Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, ed. Jeanne Alexandre (Parijs: Presses Universitaires de France, 1950).

⁴ Sarah Gensburger, « Halbwachs’ Studies in Collective Memory: A Founding Text for Contemporary “Memory Studies”? », *Journal of Classical Sociology* 16, no. 4 (2016).

⁵ Erika Apfelbaum, “Halbwachs and the Social Properties of Memory”, in *Memory: Histories, Theories, Debates*, Ed. Susannah Radstone & Bill Schwarz (Fordham: Fordham University Press, 2010), 85; Tom Bentley, “Collective memory, postcolonialism and the (in)glorious past”, in *Empires of Remorse. Narrative, postcolonialism and apologies for colonial atrocity*, Tom Bentley (Londen: Routledge, 2015), 52; Astrid Erll, “The invention of cultural memory: a short history of memory studies”, in *Memory in Culture*, Astrid Erll (Londen: Palgrave Maxmillan UK, 2011), 15-16; Halbwachs, *Les Cadres Sociaux de la mémoire*.

⁶ Erll, “The Invention of Cultural Memory”, 15-16.

⁷ Ludmila Isurin, “Collective Memory”, in *Collective remembering. Memory in the world and in the mind*, ed. Ludmila Isurin (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 14.

⁸ Jay Winter en Emmanuel Sivan, *War and Remembrance in the Twentieth Century. Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 6.

⁹ Jan Kubik en Michael Bernhard, “A Theory of the Politics of Memory”, in *Twenty Years after Communism*, ed. Michael Bernhard en Jan Kubik (Oxford: Oxford University Press, 2014), 8; Barbara Misztal, *Theories of Social Remembering. Theorizing Society* (Maidenhead: Open University Press, 2003), 58-59; Peter J. Verovšek, “Collective Memory, Politics and the Influence of the Past: the Politics of Memory as a Research Paradigm”, *Politics, Groups and Identities* 4, no. 3 (2016), 539.

die deelnemen aan de processen van geheugenconstructie.¹⁰ Herinneringen worden niet enkel benut voor specifieke politieke doelen, maar moeten ook beantwoorden aan en interageren met een minder bewuste voorgeschiedenis, kennis, overtuigingen en debatten in de bredere maatschappij; ze ontstaan en bestaan immers niet in een leegte.¹¹ Dit artikel volgt om die reden de *memory dynamics*-benadering, die collectief herinneren ziet als een interactief en communicatief proces. Er moet hierbij inderdaad rekening gehouden worden met het nut van herinneringen voor bepaalde groepen, maar evenzeer met de bredere ontwikkelingen in de maatschappij die bijdragen aan een minder bewuste interpretatie van het verleden.¹² Herinneringen worden in dit artikel dan ook begrepen als een reeks van sociale representaties van een verleden, die gevormd, behouden of getransformeerd wordt binnen de context van een sociale groep en door de interacties binnen die groep.¹³

Onmisbaar in deze analyse zijn de narratieven die uiting geven aan herinneringen en de discours waarbinnen deze zich kaderen. Herinneringen worden immers door taal gemedieerd en verspreid.¹⁴ Dit artikel is met name geïnteresseerd in de wisselwerking tussen herinneringen aan de collaboratie en de nationale en internationale referentiekaders en debatten die spelen in hun omgeving. Met behulp van het lexicografisch softwareprogramma IRaMuTeQ analyseert het de discours van drie Nederlandstalige en drie Franstalige Belgische kranten en hun beschrijvingen van de collaboratie in België tijdens de Tweede Wereldoorlog tussen 1944 en 2020.¹⁵

In deze top-downbenadering is het evenwel onmogelijk uitspraken te doen over hoe deze narratieven ontvangen werden bij het doelpubliek. Het is inderdaad belangrijk te erkennen dat individuen in de samenleving op verschillende manieren interageren met de collectieve herinneringen die het onderwerp uitmaken van onze studie. Deze individuen zijn immers geen passieve vaten die dergelijke van bovenaf opgelegde narratieven zonder weerstand aanvaarden. Het is dus allerminst zeker dat de narratieven beschreven in de kranten navolging krijgen in de bredere samenleving.¹⁶

Het blijft echter moeilijk voor historici om een beeld te krijgen op dergelijke receptie van gemedieerde herinneringen in het verleden. Mondelinge geschiedenis verschaft immers louter inzicht in herinneringen zoals zij op

¹⁰ Kubik en Bernhard, "A Theory of the Politics of Memory", 8.

¹¹ Misztal, *Theories of Social Remembering*, 63-70.

¹² Ibid.

¹³ Paolo Jedlowski, "Memory and Sociology: Themes and Issues." *Time & Society* 10, no. 1 (2016), 30; Geoffrey Cubitt, *History and Memory* (Manchester: Manchester University Press, 2007), 14-15.

¹⁴ Adam Brown, Nicole Kouri en William Hirst, "Memory's malleability: its role in shaping collective memory and social identity", *Frontiers in Psychology* 3, no. 257 (2012): 1-2.

¹⁵ De bestudeerde kranten zijn *De Standaard*, *Het Laatste Nieuws*, *Vooruit/De Morgen*, *Le Soir*, *La Libre Belgique* en *Le Peuple*.

¹⁶ Misztal, *Theories of Social Remembering*, 63; Verovšek, "Collective Memory, Politics and the Influence of the Past", 530; Wulf Kansteiner, "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies", *History and Theory* 41, no. 2 (2002), 192-193.

het moment van het onderzoek bestaan. Studies over de pers en de publieke opinie zijn hierbij echter een dankbaar instrument.¹⁷ Gezien het gebrek aan bronnen, verschaffen kranten dus een interessante – zij het niet volledige – blik op het anders moeilijk te benaderen collectief geheugen: “the means of representation that facilitate this process provide the best information about the evolution of collective memories, especially as we try to reconstruct them after the fact”.¹⁸ Een onderscheid tussen representatie en receptie blijft evenwel noodzakelijk.

Dergelijke discoursanalyse laat op die manier toe de veranderende beeldvorming van het misdrijf “collaboratie” te bestuderen, die zich discursief verschuift van een voornamelijk patriottische invulling als misdrijf tegen de Belgische natie, naar een globalere interpretatie als de medewerking met het naziregime en medeplichtigheid aan een misdaad tegen de mensheid. Deze worden opeenvolgend gekaderd binnen de toenmalige nationale en internationale discours rond patriottisme, nationale soevereiniteit en mensenrechten. Op die manier wordt stilgestaan bij de wijze waarop reconstructies van het verleden interageren met dominante en niet-dominante, bestaande en opkomende vertogen in de samenleving.

1. NAOORLOGSE HERINNERINGEN: VADERLAND EERST?

1.1. “Verrader”! “Inciviek”! “Collaborateur”!

De naoorlogse teksten met betrekking tot de collaboratie kenmerken zich door een voornamelijk natie-gericht discours met een patriottische invulling van het misdrijf collaboratie. De handelingen door Belgen die zich op verschillende manieren hebben ingelaten met de Duitse vijand werden omschreven als inbreuken tegen de Belgische natie. Dergelijke interpretaties werden opgehangen aan drie contemporaine concepten: verraad (verrader/ traître), incivisme (inciviek/ incivique) en collaboratie (collaborateur) waren de termen bij uitstek die het discours in de kranten van 1944 en 1945 beheersten. Elk had zijn eigen invulling, conform de contemporaine naoorlogse setting.

De meest gebruikte term in zowel Franstalige als Nederlandstalige kranten vond haar oorsprong nochtans niet in het gemeen strafrecht, toepasselijk op alle Belgische burgers, doch in het militair strafwetboek. De veroordeling op basis van verraad vereiste in theorie een militaire hoedanigheid (art. 15).¹⁹

¹⁷ Marta Dyczok, “History, Memory, and the Media”, *Harvard Ukrainian Studies* 34, no. 1/4 (2015-2016), 432-433; Neta Kliger-Vilenchik, “Memory-setting: Applying Agenda-Setting Theory to the Study of Collective Memory”, in *On Media Memory*, ed. Motti Neiger, Oren Meyers en Eyal Zandberg (Londen: Palgrave Macmillan London, 2011); Daniel Hopkins, Eunji Kim en Soojong Kim, “Does newspaper coverage influence or reflect public perceptions of the economy?”, *Research and Politics* (2017), 3-4.

¹⁸ Kansteiner, “Finding Meaning in Memory”, 190.

¹⁹ Koen Aerts, *Repressie zonder maat of einde? De juridische reïntegratie van collaborateurs in de Belgische staat na de Tweede Wereldoorlog* (Gent: Academia Press, 2014), 70.

Toch erkenden rechtsgeleerden al sinds de Eerste Wereldoorlog aarzelend de publieke populariteit van de term.²⁰ Zo deed ook auditeur-generaal Walter Ganshof van der Meersch in 1946 een poging tot overkoepelende omschrijving. Hij verwees hierbij naar een begin-twintigste-eeuwse interpretatie door Frans jurist René Garraud: verraad betekende “une rupture d’allégeance entre le traître et sa patrie”.²¹

Verraad plaatst dus de cruciale loyaliteit tussen burger en natie op de heling: zij die hebben samengewerkt met een vijandelijke natie verraadden dus hun vaderland en medeburgers. De brede invulling van de notie en de sterke tegenstelling tussen goed en kwaad die in een oorlogssituatie doorgaans hoogtij viert, maakte van verraad een omvangrijk begrip. Loutere vriendelijkheid jegens de bezetter kon dan ook voldoende zijn om als dusdanig gekwalificeerd te worden.²² Toch waren het voornamelijk hun afwijking van de loyaliteitsnorm en de twintigste-eeuwse notie van burgerschap die verraders verenigden.²³ Door hun immorele keuze voor het eigenbelang boven de collectieve noden, vormden zij immers een gevaar voor de samenleving en haar sociale orde.²⁴ De term werd in de Belgische naoorlogse kranten dan ook geregeld gecombineerd met emotionele oproepen tot een strenge bestraffing.

Het belang van burgerplichten in deze vroeg-naoorlogse interpretaties van collaboratie blijkt des te meer uit de populaire term “incivisme”. Hoewel ook dit begrip in België geen strikt juridische oorsprong kende, gaarde het al sinds de Eerste Wereldoorlog gestaag succes.²⁵ De term werd veelvuldig geassocieerd met de gerechtelijke bestraffing, die in zowel publieke en politieke middens de naam “repressie van het incivisme” of “répression de l’incivisme” droeg.²⁶ Het was echter de Académie française die de term voor het eerst erkende en definieerde in 1798. Dit verklaart meteen de inherente link met de Frans-republikeinse notie “goed burgerschap”: incivieken waren zij die zich niet als goede burgers gedroegen, een gebrek aan burgertrouw vertoonden en verzaakten aan hun burgerplichten.²⁷ Ook hier ontwikkelde Ganshof van der

²⁰ Charlène Crahay, *Le traitement pénitentiaire des collaborateurs de la Seconde Guerre mondiale (Belgique, 1946-1951)*, ongepubliceerde masterthesis Université Catholique de Louvain, Faculté de Philosophie, Arts et Lettres (2019), 32; Luc Huyse, Steven Dhondt, Bruno De Wever, Koen Aerts en Pieter Lagrou. “La répression des collaborations, 1942-1952. Nouveaux regards sur un passé toujours présent”, *Courrier Hebdomadaire du Crips* (2020): 38.

²¹ René Garraud, *Traité théorique et pratique de droit pénal français* (Parijs: Recueil Sirey, 1913) in Walter Ganshof van der Meersch, “Réflexions sur la répression des crimes contre la Sûreté de l’Etat belge”, *Revue de droit pénal et de criminologie*, no. 4 (1946): 111; zoals geciteerd in Crahay, *Le traitement pénitentiaire des collaborateurs*, 36.

²² Laurence van Ypersele, ““Au nom de la Patrie ! A mort les traîtres.” La répression des inciviques belges de 1914 à 1918”, *Histoire@Politique* 3, no. 3 (2007): 9.

²³ Christopher Lloyd, “In the Service of the Enemy: The Traitor in French Occupation Narratives”, *French Cultural Studies* 22, no. 3 (2011): 239-241.

²⁴ Ibid.; van Ypersele, ““Au nom de la Patrie ! A mort les traîtres””, 9.

²⁵ Dirk Luyten, “Dealing with collaboration in Belgium after the Second World War: From activism to collaboration and Incivism”, in *Dealing with Wars and Dictatorships*, Ed. Liora Israël en Guillaume Mouralis (Den Haag: Asser Press, 2014), 59-60.

²⁶ Luyten, “Dealing with Collaboration in Belgium after the Second World War”, 59-60.

²⁷ Aerts, *Repressie zonder maat of einde?*, 359-360.

Meersch onder druk van, doch in overeenstemming met het publieke discours een definitie, die incivieken omschrijft als

« (...) tous ceux qui, sous l'occupation, ont dans une mesure quelconque servi l'ennemi et, par conséquent, ont manqué à ce devoir civique primordial sinon de lui résister, du moins de ne rien faire qui puisse l'aider, directement ou indirectement, dans ses entreprises contre la nation ».²⁸

Na de Tweede Wereldoorlog werd de collaborateur gezien als het prototype van inciviek. Hij had immers verzaakt aan de belangrijkste burgerplicht een natie niet te dienen en had op die manier niet voldoende trouw opgebracht voor de politieke gemeenschap die hem beschermde. Incivieken werden dus door de samenleving en de jurisdictie beschouwd als slechte burgers (slechte Belgen/ des mauvais Belges).²⁹

Er ontstond tijdens de bezetting tevens een nieuwe term om de samenwerking met de vijand aan te duiden, die geen wortels had in de oorlog van 1914-1918: collaborateur.³⁰ Deze kan volgens Jan Gross en Boris Mlakar teruggebracht worden op een toespraak uit 1940 van Frans eerste-minister Philippe Pétain na diens ontmoeting met Hitler, waarin hij het Franse volk aankondigde dat “une collaboration a été envisagée entre nos deux pays”.³¹ In verschillende Europese landen werd deze term overgenomen, al werd diens betekenis doorgaans beperkt tot de specifieke context van de Duitse bezetting tussen 1939 en 1945.³²

In tegenstelling tot de termen “verraad” of “incivisme”, was “collaboratie” een eerder bezettingsgericht begrip, dat voornamelijk betrekking had op de relatie tussen bezetter en bezet volk, en het nationaal territorium dat deze eerste met hulp van de tweede schond.³³ De term werd voornamelijk gebruikt in combinatie met specifieke handelingen, zoals het “dienen” of “helpen” van de vijand via “leveringen” of “het dragen van wapens” of “uniformen”. De focus lag hier op de activiteiten van samenwerkende Belgen, eerder dan hun houding, gedrag of overtuigingen.

²⁸ Walter Ganshof van der Meersch, *Etude sur "l'Incivique" et "l'Incivisme"*, 27 juni 1947, zoals geciteerd in Aerts, *Repressie zonder maat of einde?*, 354.

²⁹ Ibid.; van Ypersele, ““Au nom de la Patrie ! A mort les traîtres””, 9.

³⁰ Jean-Marc Berlière, Jonas Campion, Luigi Lacchè en Xavier Rousseaux, *Justices militaires et guerres mondiales* (Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 2017), 193.

³¹ Boris Mlakar, “Ideological Basis of Collaboration in Europe During World War II and a Short Comparison with Slovenia”, in *Between the House of Habsburg and Tito. A look at the Slovenian Past, 1861-1980*, Ed. Jurij Perovšek en Bojan Godeša (Ljubljana: Institute of Contemporary History, 2016), 1; Jan T. Gross, “Themes for a Social History of War Experience and Collaboration”, in *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*, Ed. István Deák, Jan T. Gross en Tony Judt (Princeton: Princeton University Press, 2000), 24.

³² Gross, “Themes for a Social History of War Experience and Collaboration”, 24.

³³ Berlière, Campion, Lacchè en Rousseaux, *Justices militaires et guerres mondiales*, 193.

1.2. Goed Belgisch burgerschap

De termen hiervoor besproken vertoonden in de kranten een sterke coöccurrentie met het concept “vijand” – steevast begrepen als Duitsland, de Duitse natie of de bezetter. Het conflict werd met andere woorden gezien als een oorlog tussen naties, waarin Belgische burgers zich ofwel verzetten tegen, ofwel samenwerkten met het vijandelijke en bezettende Duitsland.

De terminologie gehanteerd in de beschrijvingen van collaborateurs en hun misdrijven kreeg dus een sterke patriottische ondertoon: collaborerende groeperingen of individuen werden geclassificeerd als onvaderlandse, anti-patriottische of anti-Belgische burgers met een gebrek aan vaderlandsliefde en nationale trouw. Ze werden op die manier voorgesteld als Belgische onderdanen die tekort waren gekomen of volledig verzaakt hadden aan hun burgerplichten.³⁴ Dit werd tevens uitdrukkelijk in contrast gebracht met verzetslieden en hun bewegingen – aangeduid als “patriottische groeperingen” – die zich als modelburgers uit vaderlandsliefde tegen de bezetter hadden verzet.³⁵

Dergelijke interpretatie van collaboratie was dus onlosmakelijk verbonden met de Frans-republikeinse noties van “burgerschap”, “burgerplicht” en “burgertrouw”, volgens dewelke burgers loyaliteit moesten vertonen jegens de politieke gemeenschap die hen beschermt.³⁶ Het inlossen van deze burgerplichten maakte hen tot goede Belgen, die aanspraak konden maken op alle rechten die aan dit burgerschap waren verbonden.³⁷ Volgens diezelfde redenering moesten zij die tekortkwamen aan deze verwachtingen dan ook uit de samenleving worden geweerd.³⁸

Een oorlog zoals die van 1939-1945 was een morele crisis bij uitstek die deze burgertrouw op de proef stelde.³⁹ De gerechtelijke bestraffing van zij die zich in oorlogstijd niet volgens de norm – in wezen de strafwet – hadden gedragen, was gestoeld op dezelfde patriottische en natie-gerichte noties. De basis van de Belgische repressiewetgeving bleek dan ook impliciet voornamelijk opgehangen aan concepten als “landverraad”, “incivisme” en “burgertrouw”.⁴⁰

Volgens de Belgische wetgeving hadden collaborateurs immers een misdrijf gepleegd tegen de Belgische staat. De beschrijving van collaboratie als “een inbreuk tegen de uitwendige veiligheid van de staat” (Boek II, titel I,

³⁴ Lawrence Van Haecke, *Repressie en Epuratie. De bescherming van de uitwendige veiligheid van de Staat als politiek-juridisch probleem tijdens de Belgische regimecrisis*, ongepubliceerde doctoraatsthesis, Universiteit Gent (2014), 451; van Ypersele, ““Au nom de la Patrie! A mort les traîtres”, 9.

³⁵ van Ypersele, ““Au nom de la Patrie! A mort les traîtres”, 9.

³⁶ Aerts, *Repressie zonder maat of einde?*, 297-298.

³⁷ Ibid. Koen Aerts, *Kinderen van de Repressie* (Kalmthout: Polis, 2018), 10.

³⁸ Van Haecke, *Repressie en Epuratie*, 166; Aerts, *Repressie zonder maat of einde?*, 298.

³⁹ Martin Conway, *The Sorrows of Belgium. Liberation and Political Reconstruction, 1944-1947* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 249.

⁴⁰ Van Haecke, *Repressie en Epuratie*, 58 e.v.; Luyten, “Dealing with Collaboration in Belgium after the Second World War”, 65.

hoofdstuk II strafwetboek) plaatste de staat hierbij als het te vergoeden slachtoffer tegenover de te bestraffen burgers.⁴¹ Dergelijke inbreuken bestonden immers uit het bieden van hulp aan een vijandelijke staat die het voortbestaan van de Belgische natie in het gevaar bracht. De focus lag dus op het Belgisch territorium, zijn politieke instellingen en zijn burgers.⁴² Het samenwerken met de Duitse bezetter kreeg op die manier een zeer natie-gerichte invulling.

De gerechtelijke vervolging van deze delinquenten was gestoeld op een gelijkaardige interpretatie van goed Belgisch burgerschap. De wetgeving was dan ook gericht op het uitsluiten van slechte burgers uit het openbare leven. Het nationaliteitsverval en de ontzetting uit bepaalde burgerlijke en politieke rechten moesten collaborateurs er wettelijk van weerhouden nog deel te nemen aan de politieke samenleving.⁴³

Deze uitsluiting van onwaardige burgers uit de Belgische samenleving werd als een cruciaal onderdeel van het nationaal herstel beschouwd.⁴⁴ De morele zuivering die hierdoor bewerkstelligd werd, werd in bepaalde artikels zelfs op dezelfde voet geplaatst als de economische heropbouw van het land: de zuivering van de samenleving van ziekten en vergif – collaborerende medeburgers – was volgens de publieke opinie even noodzakelijk “comme du pain”.⁴⁵

1.3. Het patriottisme van de naoorlogse euforie

Een nationaal en patriottisch narratief is een gekende strategie om de door een conflict bedreigde nationale identiteit opnieuw te bestendigen. Het herstel van de Belgische natie betrof dus niet enkel de reconstructie van de staatsstructuur en de autoriteit van de overheid, doch ook een cruciaal herstel van de Belgische collectieve identiteit.⁴⁶

De periode van de bevrijding kenmerkte zich inderdaad door een patriotische euforie.⁴⁷ Martin Conway ontwaart in de jaren na de oorlog zelfs een ongekende identificatie van de burgers met de natie.⁴⁸ Net als ook andere gewapende conflicten individuen reeds hadden aangemoedigd zich als lid te beschouwen van een gemeenschap verbonden door gedeelde waarden, ontpopte eveneens België zich tot de voornaamste entiteit waartoe burgers zich rekenden. De oorlog bracht immers de Belgische identiteit op de voorgrond: België was een land bestaande uit diverse groepen, die zich niettemin verenigden onder gedeelde waarden als gezond verstand, een werkersmentaliteit, vrijheid en

⁴¹ Van Haecke, *Repressie en Epuratie*, 12.

⁴² Ibid, 15.

⁴³ Ibid.36; Aerts, *Repressie zonder maat of einde?*, 362-363; Luyten, “Dealing with Collaboration in Belgium after the Second World War”, 72-73.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Le Soir, *Justice*, 17 september 1944.

⁴⁶ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 244.

⁴⁷ Ibid.; Aerts, *Repressie zonder maat of einde?*, 5.

⁴⁸ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 244.

onafhankelijkheid, en verzet tegen vreemde mogendheden.⁴⁹ Het patriottisch discours kreeg op die manier in tegenstelling tot de decennia ervoor een inclusieve en populaire ondertoon, gericht op de Belgische gemeenschap, eerder dan de natiestaat en diens monarchie.⁵⁰ De populaire interpretatie van de collaboratie als misdrijf tegen de natie moet daarom eveneens begrepen worden als een misdrijf tegen de Belgische gemeenschap en haar leden. De “Natie” als slachtoffer van de collaborateurs moet dan ook enigszins getemperd worden en het podium delen met de individuen in de Belgische samenleving.

De hernieuwde focus op deze gedeelde waarden impliceerde ook meteen dat zij die deze hadden geschonden niet langer deel uitmaakten van deze “Belgische gemeenschap”. De verregaande uitsluiting van collaborateurs was dus inherent verbonden aan deze patriottische omgang met de bevrijding en de heropbouw van de samenleving. Net als in 1918 ontwikkelde de haat jegens verraders van het vaderland zich ook nu als keerzijde van de patriottische medaille.⁵¹ Zij vormden immers het grootste – en een tevens onoverkomelijk – contrast met de patriottische waarden die tijdens de oorlog op de voorgrond traden. Laurence van Ypersele ziet de haat en wraakgevoelens van de Bevrijdingsdagen daarom als “le miroir inversé du culte de la Patrie”.⁵² De niet-afgeevende focus op het vaderland en het volk maakte het noodzakelijk hen die dit in gevaar brachten te bestraffen.

2. BELGISCHE COLLABORATIE EN DE HOLOCAUST

De terminologie omtrent de collaboratie werd in de decennia na de oorlog veralgemeend. Vanaf de jaren 1980 werd de term “collaborateur” het overkoepelend begrip in de Belgische kranten. “Inciviek” en “verrader” verdwenen langzaam uit het persrepertoire.

Ook de notie “collaborateur” en “collaboratie” waren echter aan een nieuwe omschrijving toe. Zo namen de termen steeds meer afstand van hun oorspronkelijk patriottische natie-gerichte invulling. Hoewel de verwijzingen naar de bezetting tot in 2020 vooral in de Nederlandstalige pers courant bleven, kreeg de term onder invloed van de steeds universele interpretatie van de oorlog een extra dimensie.

Waar de meest frequente coöcurrenties van de term “collaborateur” in 1944 en 1945 nog “vijand” en “Duitsland” waren, verdwenen deze associaties gestaag vanaf de late jaren 1970. Vooral de verbanden met termen rond het Naziregime namen deze plaats in: een collaborateur had volgens het persdis-

⁴⁹ Ibid., 249.

⁵⁰ Ibid., 246; Dit neemt niet weg dat de Belgische autoriteiten het populair patriottisme instrumentaliseerden voor de herbevestiging van hun legitimiteit door de heropbouw van het politiek regime voor te stellen als een voortzetting van de burgerlijke loyaliteit.

⁵¹ van Ypersele, ““Au nom de la Patrie ! A mort les traîtres”, 15.

⁵² Ibid.

cours van 2020 meegewerkt met het ideologische naziregime, eerder dan een vijandelijke natie. De poly-coöcurrenties onthullen een verdere associatie van collaborateurs, als medewerkers van het naziregime, met de Holocaust en de Jodenvervolgingen. De krantenartikelen vanaf de jaren 1980 vertonen dan ook een enorme toename van het aantal termen gelinkt aan de Joodse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog.

2.1. Eerste barsten in het Belgisch patriotisme: herinneringsgemeenschappen grijpen de macht

De patriotische voorstelling van de oorlog, het verzet en de collaboratie moest in de eerste decennia na de bevrijding plaatsmaken voor regionale interpretaties van het oorlogsverleden.⁵³ Waar aanvankelijk een links-rechtspolarisatie te merken was in de collectieve herinneringen, zullen op termijn ook de communautaire breuklijnen de initieel patriotische en natie-gerichte representaties vervangen.⁵⁴

In deze volgende fase van de collectieve herinneringsvorming stonden voornamelijk herinneringsgemeenschappen centraal. De Belgische autoriteiten hadden zich inderdaad nooit opgeworpen als herinneringsauteur en hielden daarentegen vast aan hun traditioneel politiek motto van individuele en collectieve vrijheden, met de staat in een louter ondersteunende scheidsrechterrol. Er werd uit politieke hoek dan ook geen sterk nationaal herinneringsbeleid uitgewerkt over de recente oorlog.⁵⁵ De verschillende gemeenschappen die baat hadden bij een narratief over de bezetting kregen op die manier de ruimte zich los van elkaar te ontwikkelen. Hoewel zij nog steeds enigszins afhankelijk waren van de staat voor officiële erkenning of subsidiëring, hadden deze actoren grotendeels vrij spel – vooral sinds de sociale en politieke spanningen die tijdens de Koningskwesitie tot uiting kwamen.⁵⁶ Een patriotische of nationale

⁵³ Martin Conway, “The End(s) of Memory. Memories of the Second World War in Belgium”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLII, no. 2-3 (2012): 173; Aerts, *Repressie zonder maat of einde?*, 5-6, 346.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Catherine Labio, “The federalization of Memory”, *Yale French Studies* 102 (2002), 1-3; Bruno Benvindo en Evert Peeters, “La mémoire de la Seconde Guerre mondiale comme régulation sociale: une perspective belge”, *Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLII, no. 2-3, (2012), 16; Koen Aerts en Bruno De Wever, “Het verzet in de publieke herinnering in Vlaanderen”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLII, no. 2-3 (2012), 83; Brems et al., “Inleiding: Wie zijn wij?”, 20; Rosoux, Valérie en van Ypersele, Laurence, “The Belgian national past: between commemoration and silence”, *Memory Studies* 5, no. 1 (2011), 47-48; William Hirst en Iona Apetroaia Fineberg, “Psychological perspectives on collective memory and national identity: the Belgian case”, *Memory Studies* 5, no. 1 (2011).

⁵⁶ Brems et al., “Inleiding: Wie zijn wij?”, 20; Conway, “The End(s) of Memory”, 177 & 183; Nico Wouters, “Social Reform in Times of Transition. Reflections on Martin Conway’s ‘The Sorrows of Belgium’”, *Low Countries Historical Review* 129, no. 4 (2014): 2; Benvindo en Peeters, *Décombres de la Guerre*, 20-21; Benvindo en Peeters, “La mémoire de la Seconde Guerre mondiale comme régulation sociale”, 14; Maxim Steinberg en Joël Kotek, “Turning a blind eye: Aspects of Holocaust memory in Belgium”, in *Collaboration with the Nazis. Public discourse after the Holocaust*, Ed. Roni Stauber (Londen: Routledge, 2010): 94-96.

herinnering zet zich in steeds kleiner wordende milieus voort, tot het in de jaren 1990 wordt vervangen door een grotendeels transnationaal discours.⁵⁷

Zonder intentionele handelingen van de overheid lag het veld inderdaad open voor de verschillende sociale en culturele gemeenschappen om hun eigen referentiekaders en bijhorende herinneringen te creëren.⁵⁸ Zo grepen in 1944-1945 de politieke gevangenen de kans hun oorlogsgetuigenissen te verspreiden. Al snel domineerden zij het Belgisch slachtofferbeeld: verzetslieden werden in deze politieke constructie voorgesteld als de moedigste Belgen die zich actief hadden ingezet voor het vaderland.⁵⁹ Dat zij net omwille van dit activisme werden gearresteerd, maakte van hen de noemenswaardige slachtoffergroep bij uitstek aan wie de natie hun dank moest betuigen.⁶⁰ Ze werden op die manier verheven tot nationale burgerhelden én voornaamste slachtoffers van de incivieken. Binnen dergelijke narratieven werden collaborateurs neergezet als de ultieme verraders van zij die zich wel hadden ingezet voor het vaderland. Verklikkers kregen het in deze vertellingen bijzonder hard te verduren.

De Joodse slachtoffers kwamen in de eerste decennia na de oorlog veel minder aan bod in de collectieve herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog in België. Hun lot was nochtans gekend en werd niet actief verzwegen. Zo noemde het Belgisch rapport voor oorlogsmisdaden uit 1948 hen als een van de voornaamste categorieën van gedetineerden en besteedden ook onderzoekers van de Verenigde Naties een – zij het beperkte – aandacht aan de internationale Duitse plannen van de *Endlösung*.⁶¹

Toch werden deze Joodse slachtoffers in de Belgische én Europese herinneringen gemarginaliseerd tot slechts een van de vele slachtoffergroepen. De internationale naoorlogse interesse en verontwaardiging lag veelal bij de mensonterende behandelingen in nationale en internationale kampen, zonder hierbij stil te staan bij de Joodse identiteit van de voornaamste geviseerde groep.⁶² Van het unieke karakter dat later quasi automatisch werd toegeschreven aan de genocide, was in de eerste twee decennia na de oorlog dan ook nog geen sprake. De Joodse slachtoffers waren louter een substituut voor de

⁵⁷ Benvindo en Peeters, “La mémoire de la Seconde Guerre mondiale comme régulation sociale”, 14.

⁵⁸ Hirst en Fineberg, “Psychological perspectives on collective memory and national identity, 89; Valérie Roux, “Federalization of the Belgian National Past: Do collaboration and colonization still matter?”, in *Belgian Exceptionalism. Belgian politics between realism and surrealism*, ed. Didier Caluwaert en Min Reuchamps (Londen: Routledge, 2022), 172; Conway, “The End(s) of Memory”, 172; Wouters, “Social Reform in Times of Transition”, 2.

⁵⁹ Pieter Lagrou, “Victims of genocide and national memory: Belgium, France and the Netherlands, 1945-1965”, *Past & Present* 154, no. 1 (1997): 187-188.

⁶⁰ David Cesarani, “Introduction”, in *After Eichmann. Collective Memory and the Holocaust since 1961*, Ed. David Cesarani (Londen: Routledge, 2005), 3.

⁶¹ Ibid.

⁶² Daniel Levy en Natan Sznajder, “The institutionalization of Cosmopolitan Morality: The Holocaust and Human Rights”, *Journal of Human Rights* 3, no. 2 (2004): 144.

mens in het algemeen: de oorlogsmisdaden van het Naziregime waren immers begaan tegen de mensheid en niet een specifieke groep.⁶³

De Joodse gemeenschap werd in België bovendien beschouwd als een passief slachtoffer, dat louter omwille van haar identiteit werd gedeporteerd. Wegens gebrek aan inzet voor het vaderland, maakte zij dan ook geen aanspraak op nationale waardering en dankbaarheid.⁶⁴ Zij moest het onderspit delven tegen de politieke gevangenen, die werden voorgesteld als nationale helden van het vaderland wiens actieve inzet hen tot voornaamste martelaren maakte.⁶⁵

Deze laatsten slaagden er bovendien in zich snel na de bevrijding te organiseren en hun ervaringen te verspreiden.⁶⁶ Zo heerste er in de eerste vijftien jaar na de oorlog het idee dat zij de voornaamste bevolkingsgroep van de concentratiekampen waren.⁶⁷ Dit was moeilijker voor de Joodse slachtoffers, die aanzienlijk minder overlevenden telden dan de politiek gedeporteerden en wiens plaats in de Belgische gemeenschap al van voor de oorlog minder gevestigd was op sociaal, cultureel en politiek vlak.⁶⁸ Bovendien had slechts een klein deel van hen voor de oorlog de Belgische nationaliteit en verlieten de contacten met lotgenoten zonder nationaliteit bijzonder moeizaam. Ook binnen de Belgische gemeenschap heersten tevens ideologische tegenstellingen.⁶⁹ De Joodse gemeenschap kon zich met dit gebrekkig sociaal en politiek kapitaal moeilijk opwerpen als legitieme herinneringsauteur die in concurrentie kon treden met de politieke gevangenen. Het schikte zich over het algemeen dan ook naar de heersende publieke narratieven.⁷⁰ Herinneringen eigen aan hun ervaringen circuleerden tot de jaren 1990 voornamelijk binnen de Joodse gemeenschappen en de betrokken families.⁷¹

2.2. Omkering van de herinnering: collaborateurs en mensenrechten

Tussen de jaren 1960 en 1990 doet er zich echter een volledige omkering van het herinneringslandschap voor. Hoewel deze in de eerste vier decennia na de

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid., 199.

⁶⁵ David Cesarani, "Introduction", in *After Eichmann. Collective Memory and the Holocaust since 1961*, Ed. David Cesarani (Londen: Routledge, 2005), 3.

⁶⁶ Levy en Sznajder, "The institutionalization of Cosmopolitan Morality", 187-189.

⁶⁷ Lagrou, "Victims of genocide and national memory", 187-189.

⁶⁸ Ibid., 188-189.

⁶⁹ Rudi Van Doorslaer, "Gebruikt Verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945-2000", in *Geschiedenis maken. Liber Amicorum Herman Balthazar*, Ed. Bruno De Wever (Gent, 2003), 240-242; Benvindo en Peeters, *Les décombres de la guerre*, 228.

⁷⁰ Giles Bennet, "Archival curation of Holocaust sources and holocaust research-findings of the European Holocaust research infrastructure", in *The Holocaust in South-Eastern Europe: Historiography, Archives, Resources and Remembrance*, Ed. Adina Babeş-Fruchter en Ana Bărbulescu (Delaware: Vernon Press, 2021), 69-70.

⁷¹ Cesarani, "Introduction", 3; Aleida Assmann, "The Holocaust – A global memory? Extensions and limits of a new memory community", in *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, ed. Aleida Assmann en Sebastian Conrad (Londen: Palgrave Macmillan, 2010), 97; Levy en Sznajder, "The institutionalization of Cosmopolitan Morality", 151.

oorlog zeker niet onbestaande waren, haalde het Joodse slachtoffernarratief gestaag de bovenhand.⁷²

Pieter Lagrou koppelt dit aan de overgang van sociale naar historische herinneringen, die onvermijdelijk gepaard gaat met het verstrijken van de tijd.⁷³ Waar getuigenissen van overlevenden en persoonlijke communicatie centraal staan in sociale herinneringen, centreren de historische herinneringen zich eerder op herdenkingen van de doden en de reconstructie van hun ervaringen.⁷⁴ Ook Rudi van Doorslaer merkt op dat het voornamelijk de overlevenden waren die na de oorlog “met hun woede en frustraties het hoge woord voerden” en wiens narratieven om die emotionele redenen bewust gebruikt werden door allerlei politieke en maatschappelijke actoren.⁷⁵ Deze communicatieve interpretatie van collectieve herinneringen valt deels terug op de innovatieve ideeën van Duitse archeoloog en Egyptoloog Jan Assmann en literatuurwetenschapper Aleida Assmann. Zij zagen een onderscheid tussen Communicatieve en Culturele Herinneringen naargelang hun verschillende vormingsprocessen. Waar de eerste eerder het resultaat is van alledaagse interacties tussen getuigen van de historische gebeurtenis en zich dus beperkt tot één generatie, is de tweede een meer geïnstitutionaliseerde vorm van herinneren die gedurende langere tijd standhoudt.⁷⁶ Hoewel dit strikt temporeel onderscheid inmiddels in praktijk onhoudbaar is gebleken, blijft het interessant na te denken over de verschillende processen in de creatie van herinneringen. Het is inderdaad te verwachten dat de communicatieve interacties tussen nog levende getuigen een ander effect hebben op de collectieve herinneringen dan de interpretatieve processen van groepsleden die de gebeurtenis niet zelf hebben meegemaakt.

Aangezien de politieke gevangenen in het algemeen een groter aandeel bekleedden in de overlevingsstatistieken, domineerden zij de sociale herinneringen in de eerste decennia na de bevrijding.⁷⁷ Dit veranderde met het slinken van de generaties die de oorlog bewust hadden meegemaakt. Dergelijke tijdsdruk, de federalisering van de Belgische herinneringen vanaf de late jaren 1960 en de memory boom in de jaren 1980 motiveerden Joodse getuigen om ook hun narratieven onder de aandacht te brengen.⁷⁸

Anderzijds moet de bredere verspreiding van de Joodse narratieven eveneens gekaderd worden binnen het ruimer West-Europees fenomeen van een groeiende aandacht voor de Holocaustherinnering. Sinds haar opkomst in de jaren 1960 en doorbraak in het laatste decennium van de twintigste eeuw,

⁷² Lagrou, “Victims of genocide and national memory”, 183.

⁷³ Ibid., 189-192.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Van Doorslaer, “Gebruikt verleden”, 237.

⁷⁶ Jan Assmann, *Das Kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (Verlag C.H. Beck, 1992); Jan Assmann, “Communicative and Cultural Memory” in *Cultural Memory Studies*, ed. Astrid Erll, Ansgar Nünning and Sara B. Young (Berlijn: Walter de Gruyter, 2008); Erll, “The invention of cultural memory”, 28.

⁷⁷ Ibid.; Assmann, “The Holocaust – A global memory?”, 98-99.

⁷⁸ Assmann, “The Holocaust – A global memory”, 105--; Cesarani, “Introduction”, 11.

verwierf de Holocaust een centrale positie in de herinneringscultuur van veel West-Europese samenlevingen. De Holocaustherinnering ontpopte zich tot een ware *civil religion* die via rituelen, herdenkingen en een wijde verspreiding van *lieux de mémoires* levendig werd gehouden.⁷⁹

Deze groeiende aandacht voor de Holocaustherinnering wordt in het publieke discours en de wetenschappelijke literatuur doorgaans haast volledig toegeschreven aan specifieke gebeurtenissen.⁸⁰ Hoewel events zoals het Eichmannproces (1961) en populaire media, zoals de Franse documentaire *Shoah* van Claude Lanzman (1985) en de film *Schlinder's List* geregisseerd door Steven Spielberg (1993), of in België de boeken van Maxime Steinberg (1983) en Lieven Saerens (2000) een niet te onderschatten aandeel hadden in de popularisering en expliciete bewustwording van de internationale en Belgische context van de Jodenvervolgingen, gebeurde de opkomst van een Holocaustherinnering zoals we die zien in 2020 niet zomaar en zeker niet zo plots als voorgaand onderzoek doet uitblijken.⁸¹ Dergelijke gebeurtenissen moeten inderdaad gekaderd worden binnen hun interacties met bestaande en opkomende discours. De populaire beeld- en mediacultuur fungeerde zonder twijfel als belangrijke katalysator die de aandacht vestigde op en debatten te weegbracht omtrent het onderwerp, maar moet tegelijk steeds gelezen worden in wisselwerking met bestaande en opkomende discursieve referentiekaders⁸²

Een van dergelijke discursieve ontwikkelingen die de achtergrond vormden van het toenemend belang van de Holocaustherinnering, was het opkomend mensenrechtenvertoog. In de wetenschappelijke literatuur bestaat veel discussie over diens geschiedenis, waarbij door steeds meer onderzoekers afstand wordt genomen van het initiële idee dat de schokkende onthullingen van de concentratiekampen aan de basis lagen van de eerste mensenrechtenverdragen.⁸³ Hoewel de debatten over de wortels van de mensenrechten dit artikel overstijgen, zijn onderzoekers het er wel over eens dat het einde van de jaren 1940 een nieuwe periode inluidde, met een aandacht voor individuele mensenrechten, eerder dan collectieve en nationale rechten.⁸⁴

De Koude Oorlog duwde het mensenrechtenvertoog echter weer naar de achtergrond. Beiden hebben immers een tegengestelde visie op internationale

⁷⁹ Stefan van der Poel, "Memory crisis: the Shoah within a collective European Memory", *Journal of European Studies* 49, no. 3-4 (2019): 271-272; Assmann, "The Holocaust – A global memory?", 100-101.

⁸⁰ Cesarani, "Introduction", 1; Michael Rothberg, "Beyond Eichmann: Rethinking the Emergence of Holocaust Memory", *History and Theory*, 46 (2007): 74.

⁸¹ Maxime Steinberg, *L'étoile et le fusil. La traque des juifs 1942-1944* (Brussel : Editions Vie Ouvrière, 1986) wordt vaak genoemd als de start van de Belgische Holocaustherinnering. Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking 1880-1944* (Tielt: Lannoo, 2000) wekte publieke interesse in en bewustwording over de rol van de Belgische autoriteiten.

⁸² *Ibid.*, 4-11; *Ibid.*, 75.

⁸³ Voor een uitgebreid overzicht van de discussie omtrent de geschiedenis van het mensenrechtenvertoog zie: Nathan A. Kurz, "'Hide a fact rather than state it': The Holocaust, the 1940s Human Rights surge and the cosmopolitan imperative of international law", *Journal of Genocide Research* 23, no. 1 (2021): 37-38; Stefan-Ludwig Hoffmann, "'Human Rights and History", *Past & Present*, no. 232 (2016): 280-281.

⁸⁴ Hoffmann, "Human Rights and History", 282.

relaties: Waar volgens de tweede de bescherming van mensenrechten door de internationale gemeenschap prioritair wordt beschouwd, vierde het belang van de nationale soevereiniteit onder invloed van de ideologische polarisatie dan weer hoogtij tijdens de Koude Oorlog.⁸⁵

Diens einde creëerde dan ook een retorisch vacuüm in het internationale publieke debat, dat ingenomen werd door een nieuwe vorm van publieke communicatie, doordrongen van emotie en moraliteit. Het mensenrechtenvertoog, met zijn focus op morele normen, ontwikkelde zich op die manier tot voor naam internationaal discours.⁸⁶

Dit mensenrechtendiscours faciliteerde tevens de definitieve doorbraak van de sluimerende Holocaustherinnering. Mensenrechten legden immers de focus op morele normen voor menselijke relaties en creëerde hieromtrent een moreel referentiekader. De Holocaust en zijn moraliteit zou hierin een belangrijke discursieve rol spelen.⁸⁷

Mede onder invloed van dit mensenrechtenvertoog trad er een wijziging op in de West-Europese herinneringstraditie: de nieuwe driedimensionale structuur met een focus op slachtoffers, daders en omstanders betekende dat voortaan niet langer roemrijke overwinningen centraal stonden in collectieve herinneringen, doch collectieve gruwelen.⁸⁸ De Holocaust en zijn duidelijke tweestrijd tussen goed en kwaad, en tussen slachtoffer en dader, paste binnen dit narratief en groeide al snel uit tot universeel moreel kompas.⁸⁹

De Holocaustherinnering werd op die manier geherinterpreteerd, gereconstrueerd en gedecontextualiseerd.⁹⁰ De nieuwe noden van de maatschappij vereisten immers niet langer een anti-totalitaristische focus; dergelijke voorstelling van de bevrijding als een overwinning van de democratie op het fascisme volstond niet langer voor een generatie die de oorlog niet meer had meegemaakt. Tegen alle hoop in had de wapenstilstand immers geen einde gesteld aan alle globale politieke problemen. De oorlogsherinneringen moesten zich dus aanpassen aan de huidige maatschappelijke bekommernissen en onder andere bijdragen aan een grotere internationale verdraagzaamheid.⁹¹

Ook in België zien we een gelijkaardige opkomst van het mensenrechtenvertoog en een Holocaustherinnering. Zo verschoof de jarenlange fascinatie met het Fort van Breendonk in de jaren 1980 naar de Kazerne Dossin en het concentratiekamp Auschwitz.⁹² Zelf onderging het Fort Breendonk onder druk

⁸⁵ Levy en Sznajder, "The institutionalization of Cosmopolitan Morality", 145-147.

⁸⁶ Adam Sutcliffe, "Whose Feelings Matter? Holocaust Memory, Empathy, and Redemptive Anti-Antisemitism", *Journal of Genocide Research* (2020): 1-3.

⁸⁷ Lea David, "Moral Remembrance and New Inequalities", *Global Perspectives* 1, no. 1 (2020): 1.

⁸⁸ Ibid, 4; Hoffmann, "Human Rights and History", 296; Sutcliffe, "Whose Feelings Matter?", 2.

⁸⁹ Assmann, "The Holocaust – A global memory?", 107; Cesarani, "Introduction", 12; Levy en Sznajder, "The institutionalization of Cosmopolitan Morality", 144.

⁹⁰ Assmann, "The Holocaust – A global memory?", 107; Levy en Sznajder, "The institutionalization of Cosmopolitan Morality", 155.

⁹¹ Benvindo en Peeters, *Les décombres de la guerre*, 152-153.

⁹² Ibid.

van de dalende populariteit tevens een herconceptualisering als “human rights memorial”.⁹³

Deze ontwikkeling liep bovendien samen met de binnenlandse opkomst van extreemrechts in de jaren 1990. Door de historische associatie tussen extreemrechts Vlaams-nationalisme en de collaboratie, werden deze opkomende herinneringen aan de Jodenvervolgingen geïnstrumentaliseerd in een poging de legitimiteit onderuit te halen van voornamelijk de Vlaams-nationalistische partij Vlaams Blok dat een onverwachte verkiezingsoverwinning behaalde in 1991.⁹⁴

2.3. Radicalisering van de collaboratieherinneringen

De groeiende aandacht voor de Jodenvervolgingen en haar slachtoffer als ultieme mensenrechtenschending zorgde voor een radicalisering van de beeldvorming rond de Belgische collaboratie.⁹⁵ Het ging immers niet langer over een loutere samenwerking met een vijandelijke en bezettende natie, maar over medewerking aan het naziregime. De oorlog werd steeds minder in enkel nationale termen beschreven en de obsessie met de bezetting en haar ontberingen moest voortaan het podium delen met de morele lessen van de Holocaust.⁹⁶ Deze ontwikkeling bracht tevens nieuwe vragen op de voorgrond, die polsten naar de rol van collaborateurs en Belgische autoriteiten in de Jodenvervolgingen en deportaties.⁹⁷ Op die manier verschoof de aandacht van economisch en ideologisch incivisme deels naar politieke en bestuurlijke collaboratie, en verklikking. Collaborateurs werden steeds vaker in verband gebracht met de Jodenvervolgingen in België of de Holocaust, en werden voortaan meermaals aangeduid met ideologie-gerichte termen als “fascist” of “nazi”.

Het misdrijf collaboratie werd dus niet langer gezien als een louter politieke inbreuk op de strafwet, maar kreeg gestaag het karakter van een misdaad tegen de mensheid. Collaborateurs werden voortaan minstens verdacht van het verlenen van hulp aan een immoreel ideologisch regime en daarom ook een morele medeplichtigheid aan de raciale vervolgingen.⁹⁸

Dat deze verschuivingen parallel lopen met de eerste breuklijnen in het apologetisch discours van bepaalde Vlaams-nationalisten is evenmin toeval. Menig onderzoek heeft aangetoond hoe er zich voornamelijk in Nederlandstalig België vanaf de jaren 1950 en gelijktijdig met het vervagen van de pa-

⁹³ Ibid., 167-168.

⁹⁴ Lagrou, “Victims of genocide and national memory”, 219; Steinberg en Kotek, “Turning a blind eye”, 97.

⁹⁵ Bram Enning, “Conclusie”, in *Spreken over fout. Hoe kinderen van collaborateurs het zwijgen verbraken 1975-2000*, ed. Bram Enning (Amsterdam: Balans, 2013).

⁹⁶ Assmann, “The Holocaust – A global memory?”, 98.

⁹⁷ Koen Aerts, *Kinderen van de repressie. Hoe Vlaanderen worstelt met de bestraffing van de collaboratie* (Kalmthout: Polis, 2018), 194-195.

⁹⁸ Enning, “Conclusie”.

triottische discours een belangrijke herinneringsauteur opwierp.⁹⁹ De initiële beeldvorming van collaboratie als typisch katholiek en Vlaamsgezind fenomeen werd door de Vlaams-nationalistische beweging omgezet in een slachtoffernarratief dat vooral sinds de jaren 1960 brede ingang vond in de Vlaamse publieke beeldvorming over de oorlog: Vlaamsgezinde collaborateurs handelden volgens dit narratief uit ideologische en nobele overwegingen en in een poging het juk van de Franstalige onderdrukkers van zich af te werpen. Na de oorlog werden zij dan ook onrechtvaardig hard gestraft door een anti-Vlaamse repressie in een poging van de francofone staat de Vlaamse beweging definitief te breken. Dit narratief werd dankbaar gebruikt door de Vlaams-nationalistische beweging in hun anti-Belgische identiteitsclaim.¹⁰⁰

In de jaren 1980 traden echter veranderingen op in de Belgische en Vlaamse omgang met het oorlogs- en collaboratieverleden. Zo nam een wetenschappelijke en culturele interesse aanvang, die de focus legde op de voorgeschiedenis en ideologische motiveringen van de collaboratie. Bovendien zag het politieke landschap van de jaren 1980 en 1990 in Vlaanderen een opgang van extreemrechts Vlaams-nationalisme, waarop door andere actoren werd gereageerd met het benadrukken van hun fascistisch verleden. Deze periode betekende op die manier het begin van een systematisch doorprikken van de tot dan toe in voornamelijk Vlaanderen wijdverspreide mythes omtrent het verleden.¹⁰¹

De geïdealiseerde schijn van een romantisch-idealistische collaboratie en Vlaamse collaborateurs als slachtoffers van de Belgische staat werd tevens moeilijk op te houden in een periode waarin het lot van de Joodse bevolking steeds meer belicht werd. De focus op deze misdaden tegen de mensheid scheen immers een somberder licht op het naziregime én zijn medewerkers.¹⁰² Collaborateurs hadden niet langer enkel verzaakt aan hun plichten als goede Belgen en burgers van de natie, maar hadden bovendien niet voldaan aan hun verplichtingen als globale burgers en beschermers van mensenrechten. De officiële Vlaamse beweging nam in 2000 dan ook uitdrukkelijk afstand van een collaboratieverleden dat steeds moeilijker te verdedigen viel.¹⁰³

⁹⁹ Voor een uitgebreide behandeling van dit complex onderwerp is in dit artikel geen plaats. Zie voor verdere informatie standaardwerken als Koen Aerts, *Kinderen van de Repressie. Hoe Vlaanderen worstelt met de bestraffing van de collaboratie* (Kalmthout: Polis, 2018); José Gotovitch en Chantal Kesteloot, *Het Gewicht van het oorlogsverleden*, (Gent: Academia Press, 2002); Benvindo en Peeters, *Les décombres de la guerre*.

¹⁰⁰ Steinberg en Kotek, "Turning a blind eye", 87-88; Koen Aerts, "De bestraffing van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog. Beeldvorming en onderzoek", *Cahiers d'Histoire du Temps présent* 21 (2009), 57-58; Aerts, *Kinderen van de repressie*, 183; Aline Sax, "De goede collaborateur. Tussen herinnering en collaboratie in Vlaanderen", *Biografie Bulletin* 21 (2011).

¹⁰¹ Aerts, "De bestraffing van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog", 73-74; Aerts, *Kinderen van de repressie*, 194; Nico Wouters, "The Second World War in Belgium: 75 years of history (1944-2019)", *Journal of Belgian History* XLIX, no. 2-3 (2019), 57.

¹⁰² José Gotovitch en Chantal Kesteloot, "Besluit: Verschillende gezichtspunten", in *Het Gewicht van het oorlogsverleden*, ed. José Gotovitch en Chantal Kesteloot (Gent: Academia Press, 2002); Antoon van den Braembussche, "The silence of Belgium: Taboo and trauma in Belgian memory", *Yale French Studies* 102 (2002).

¹⁰³ Aerts, "De bestraffing van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog", 77.

CONCLUSIE

Collectieve herinneringen kunnen dus inderdaad niet onttrokken worden aan de sociaalhistorische context van de samenleving waarin zij bestaan. Zo verklaart de naoorlogse wisselwerking tussen het *agency* van herinneringsauteurs en het bestaande patriottisch paradigma de opkomst van de natie-gerichte voorstelling van de collaboratie. Het herstel van de nationale identiteit, evenals de legitimiteit van de terugkerende overheid, vereisten immers een patriottische focus op de Belgische samenleving en haar gedeelde waarden. Deze nood werd ingevuld door dergelijke voorstelling van het recente verleden. Het naoorlogs patriottisch discours faciliteerde dus niet enkel de constructie van oorlogsherinneringen gericht op de natie, maar werd op zijn beurt in stand gehouden door dergelijk collectief geheugen en diens concretisering van de cruciale vaderlandsliefde.

Het gebrek aan verderzetting van dit discours door de nationale overheid verminderde op gelijkaardige wijze de draagkracht van deze herinneringen; deze ontwikkelden zich voortaan langs de sociale tegenstellingen in de maatschappij. Herinneringsgemeenschappen kregen op die manier de ruimte hun eigen narratieven te ontwikkelen. Aanvankelijk waren dit voornamelijk de collaborateurs zelf, die een slachtofferrol opnamen, en de politieke gevangenen, die beschouwd werden als de enige herdenkingswaardige slachtoffers. Onder invloed van het opkomend mensenrechtenvertoog en zijn focus op moraliteit, kwam echter ook de Holocaustherinnering en haar Joodse slachtoffers op de voorgrond. Waar de Joodse gemeenschap aanvankelijk slechts gezien werd als passieve slachtoffers, werd het feit dat zij werden gedeporteerd omwille van hun etniciteit vanaf de jaren 1990 symbool voor de ultieme mensenrechtenschennis.

Onder invloed van deze discursieve verschuivingen, wijzigde ook de omschrijving van het misdrijf “collaboratie”. Collaborateurs werden vanaf de jaren 1990 naast landverraad ook verdacht van medeplichtigheid aan het Naziregime en zijn raciale vervolgingen.

Het artikel heeft op die manier een zeer algemene trend besproken in de Belgische collaboratieherinneringen. Men moet zich er inderdaad van bewust zijn dat er binnen een sociale groep nooit slechts één collectief geheugen bestaat. Ook in de Belgische samenleving bestaan verschillende, potentieel uiteenlopende, voorstellingen van het nationaal verleden. Zo werd op het einde van het artikel gewag gemaakt van een belangrijke alternatieve Vlaams-nationalistische representatie van de collaboratie. Toch werd ook hier kort aangegevoeld hoe zelfs deze specifieke herinneringen – zij het onrechtstreeks – invloed ondervonden van de besproken discursieve verschuivingen. De pluraliteit van Belgische herinneringen en hun verschillende herinneringsgemeenschappen zijn dus onvermijdelijk en vereisen verder onderzoek.

Het artikel toonde echter aan hoe herinneringsgemeenschappen, hun collectieve herinneringen en maatschappelijke discours voortdurend interageren: waar een bepaald vertoog de opkomst van specifieke voorstellingen van het verleden mogelijk maakt, dragen collectieve herinneringen – al dan niet bewust geïnstrumentaliseerd en op verschillende manieren – bij tot het behoud of wijziging van de *status quo* en haar discours.

BIBLIOGRAFIE

- AERTS, Koen. “De bestraffing van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog. Beeldvorming en onderzoek”. *Cahiers d’Histoire du Temps présent* 21 (2009) : 5-92.
- AERTS, Koen en Bruno DE WEVER. “Het verzet in de publieke herinnering in Vlaanderen”. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis XLII*, no. 2-3 (2012): 78-107.
- AERTS, Koen. *Repressie zonder maat of einde? De juridische re-integratie van collaborateurs in de Belgische staat na de Tweede Wereldoorlog*. Gent: Academia Press, 2014.
- AERTS, Koen. *Kinderen van de repressie. Hoe Vlaanderen worstelt met de bestraffing van de collaboratie*. Kalmthout: Polis, 2018.
- APFELBAUM, Erika. “Halbwachs and the Social Properties of Memory”. In *Memory: Histories, Theories, Debates*, onder redactie van Susannah Radstone en Bill Schwarz, 77-92. Fordham: Fordham University Press, 2010.
- ASSMANN, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: C.H. Beck, 1992.
- ASSMANN, Jan. “Communicative and Cultural Memory”. In *Cultural Memory Studies*, onder redactie van Astrid Erll, 109-118. Berlijn: Walter de Gruyter, 2008.
- ASSMANN, Aleida. “The Holocaust – A global memory? Extensions and limits of a new memory community”. In *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, onder redactie van Aleida Assmann en Sebastian Conrad, 97-117. Londen: Palgrave Macmillan, 2010.
- BENNET, Giles. “Archival curation of Holocaust sources and holocaust research-findings of the European Holocaust research infrastructure”. In *The Holocaust in South-Eastern Europe: Historiography, Archives, Resources and Remembrance*, onder redactie van Adina Babeş-Fruchter en Ana Bărbulescu, 57-78. Delaware: Vernon Press, 2021.
- BENTLEY, Tom. “Collective memory, postcolonialism and the (in)glorious past”. In *Empires of Remorse. Narrative, postcolonialism and apologies for colonial atrocity*, door Tom Bentley, 49-74. Londen: Routledge, 2015.
- BENVINDO, Bruno en Evert PEETERS. “La mémoire de la Seconde Guerre mondiale comme régulation sociale : une perspective Belge”. *Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis XLII*, no. 2-3 (2012): 10-19.
- BENVINDO, Bruno en Evert PEETERS. *Les décombres de la guerre : mémoires belges en conflit, 1945-2010*. Waterloo : Renaissance du Livre, 2012.
- BERLIÈRE, Jean-Marc, Jonas CAMPION, Luigi LACCHÈ en Xavier ROUSSEAU. *Justices militaires et guerres mondiales*. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 2017.

- BREMS, Elke, Marnix BEYEN, Ariane BAZAN, Olivier LUMINET en Valérie ROSOUX. "Inleiding : Wie zijn wij ?". In *Dialogen over België. Herinneringen, beelden en opvattingen*, onder redactie van Elke Brems, Marnix Beyen, Ariane Bazan, Olivier Luminet en Valérie Rosoux, 13-38. Leuven: Leuven University Press, 2020.
- BROWN, Adam, Nicole KOURI en William HIRST. "Memory's malleability: its role in shaping collective memory and social identity". *Frontiers in Psychology* 3, no. 257 (2012): 1-3.
- CESARANI, David. "Introduction". In *After Eichmann. Collective Memory and the Holocaust since 1961*, onder redactie van David Cesarani, 1-17. Londen: Routledge, 2005.
- CONWAY, Martin. "The End(s) of Memory. Memories of the Second World War in Belgium". *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis XLII*, no. 2-3 (2012): 170-187.
- CONWAY, Martin. *The Sorrows of Belgium. Liberation and Political Reconstruction, 1944-1947*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- CRAHAY, Charène. *Le traitement pénitentiaire des collaborateurs de la Seconde Guerre mondiale (Belgique, 1946-1951)*. Onuitgegeven masterthesis, Université Catholique de Louvain, Faculté de Philosophie, Arts et Lettres, 2019.
- CUBITT, Geoffrey. *History and Memory*. Manchester: Manchester University Press, 2007.
- DAVID, Lea. "Moral Remembrance and New Inequalities". *Global Perspectives* 1, no. 1 (2020): 1-15.
- DYCZOK, Marta. "History, Memory, and the Media". *Harvard Ukrainian Studies* 34, no. 1/4 (2015-2016): 431-446.
- ENNING, Bram. *Spreken over fout. Hoe kinderen van collaborateurs het zwijgen verbraken, 1975-2000*. Amsterdam: Balans, 2013.
- ERLL, Astrid. "The Invention of Cultural Memory: A Short History of Memory Studies". In *Memory in Culture*, Astrid Erll, 13-37. Londen: Palgrave Macmillan UK, 2011.
- GANSHOF VAN DER MEERSCH, Walter, "Réflexions sur la répression des crimes contre la Sûreté de l'Etat belge", *Revue de droit pénal et de criminologie*, no. 4 (1946): 3-85.
- GARRAUD, René. *Traité théorique et pratique de droit pénal français*. Parijs: Recueil Sirey, 1913.
- GENSBURGER, Sarah. "Halbwachs' studies in collective memory: A founding text for contemporary 'memory studies'?". *Journal of Classical Sociology* 16, no. 4 (2016): 396-413.
- GOTOVITCH, José en Chantal KESTELOOT. *Het Gewicht van het Oorlogsverleden*. Gent: Academia Press, 2002.
- GOTOVITCH, José en Chantal KESTELOOT. "Besluit: Verschillende gezichtspunten". In *Het Gewicht van het oorlogsverleden*, onder redactie van José Gotovitch en Chantal Kesteloot, 197-208. Gent: Academia Press, 2002.
- GROSS, Jan T.. "Themes for a Social History of War Experience and Collaboration". In *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*, onder redactie van István Deák, Jan T. Gross en Tony Judt, 15-36. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- HALBWACHS, Maurice. *Les Cadres Sociaux de la Mémoire*. Parijs : Librairie Félix Alcan, 1925.

- HALBWACHS, Maurice. *La Mémoire Collective*. Parijs: Presses Universitaires de France, 1950.
- HIRST, William and Ioana APETROAIA FINEBERG. "Psychological perspectives on collective memory and national identity: the Belgian case". *Memory Studies*, vol. 5, no. 1, pp. 86-95.
- HOFFMANN, Stefan-Ludwig. "Human Rights and History". *Past & Present*, no. 232 (2016): 279-310.
- HOPKINS, Daniel, Eunji KIM en Soojong KIM. "Does newspaper coverage influence or reflect public perceptions of the economy?". *Research and Politics* (2017): 1-7.
- HUYSE, Luc en Steven DHONDT. *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België, 1942-1952*. Leuven: Kritak, 1991.
- HUYSE, Luc, Steven DHONDT, Bruno DE WEVER, Koen AERTS en Pieter LAGROU. "La répression des collaborations, 1942-1952. Nouveaux regards sur un passé toujours présent". *Courrier Hebdomadaire du Crips* (2020): 5-66.
- ISURIN, Ludmila. "Collective memory". In *Collective remembering. Memory in the world and in the mind*, onder redactie van Ludmila Isurin, 9-37. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- JEDLOWSKI, Paolo. "Memory and Sociology: Themes and Issues." *Time & Society* 10, no. 1 (2016): 29-55.
- KANSTEINER, Wulf. "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies". *History and Theory* 41, no. 2 (2002): 179-197.
- KLIGER-VILENCHIK, Neta. "Memory-setting: Applying Agenda-Setting Theory to the Study of Collective Memory". In *On Media Memory*, onder redactie van Motti Neiger, Oren Meyers en Eyal Zandberg, 226-237. Londen: Palgrave Macmillan London, 2011.
- KUBIK, Jan en Michael BERNHARD. "*A Theory of the Politics of Memory*". *Twenty Years after Communism*, onder redactie van Michael Bernhard en Jan Kubik, 7-34. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- KURZ, Nathan A.. "Hide a fact rather than state it": The Holocaust, the 1940s Human Rights surge and the cosmopolitan imperative of international law". *Journal of Genocide Research* 23, no. 1 (2021): 37-57.
- LABIO, Catherine. "The federalization of Memory". *Yale French Studies* 102 (202): 1-8.
- LAGROU, Pieter. "Victims of genocide and national memory: Belgium, France and the Netherlands, 1945-1965". *Past & Present* 154, no. 1 (1997): 181-222.
- LEVY, Daniel en Natan SZNAIDER. "The institutionalization of Cosmopolitan Morality: The Holocaust and Human Rights". *Journal of Human Rights* 3, no. 2 (2004): 143-157.
- LLOYD, Christopher. "In the Service of the Enemy: The Traitor in French Occupation Narratives". *French Cultural Studies* 22, no. 3 (2011): 239-249.
- LUMINET, Olivier, Marc REYNEBEAU en Xavier MABILLE (eds.). *België-Belgique. Eén staat, twee collectieve geheugens?* Gent: Snoeck, 2012.
- LUYTEN, Dirk. "Dealing with Collaboration in Belgium after the Second World War: From Activism to Collaboration and Incivism". In *Dealing with Wars and Dictatorships*, onder redactie van Liora Israël en Guillaume Mouralis, 59-76. Den Haag: Asser Press, 2014.
- MISZTAL, Barbara. *Theories of Social Remembering*. Maidenhead: Open University Press, 2003.

- MLAKAR, Boris. "Ideological Basis of Collaboration in Europe During World War II and a Short Comparison with Slovenia". In *Between the House of Habsburg and Tito. A look at the Slovenian Past, 1861-1980*, onder redactie van Jurij Perovšek en Bojan Godeša, 137-156. Ljubljana: Institute of Contemporary History, 2016.
- ROSOUX, Valérie en Laurence VAN YPERSELE. "The Belgian national past : between commemoration and silence". *Memory Studies* 5, no. 1 (2011): 45-47.
- ROSOUX, Valérie. "Federalization of the Belgian National Past: Do collaboration and colonization still matter?". In *Belgian Exceptionalism. Belgian politics between realism and surrealism*, onder redactie van Didier Caluwaert en Min Reuchamps, 171-184. Londen: Routledge, 2022.
- ROTHBERG, Michael. "Beyond Eichmann: Rethinking the Emergence of Holocaust Memory". *History and Theory* 46 (2007): 74-81.
- SAERENS, Lieven. *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking 1880-1944*. Tiel: Lannoo, 2000.
- SAX, Aline. "De goede collaborateur. Tussen herinnering en collaboratie in Vlaanderen". *Biografie Bulletin* 21 (2011): 34-39.
- STEINBERG, Maxim en Joël KOTEK. "Turning a blind eye: Aspects of Holocaust memory in Belgium". In *Collaboration with the Nazis. Public discourse after the Holocaust*, onder redactie van Roni Stauber, 91-109. Londen: Routledge, 2010.
- STEINBERG, Maxime. *L'étoile et le fusil. La traque des juifs 1942-1944*. Brussel: Editions Vie Ouvrière, 1986.
- SUTCLIFFE, Adam. "Whose Feelings Matter? Holocaust Memory, Empathy, and Redemptive Anti-Antisemitism". *Journal of Genocide Research* (2020): 1-21.
- VAN DEN BRAEMBUSSCHE, Antoon. "The silence of Belgium: Taboo and trauma in Belgian memory", *Yale French Studies* 102 (2002): 34-52.
- VAN DER POEL, Stefan. "Memory crisis: the Shoah within a collective European memory". *Journal of European Studies* 49, no. 3-4 (2019): 267-281.
- VAN DOORSLAER, Rudi. "Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945-2000". In *Geschiedenis maken: liber amicorum Herman Balthazar*, onder redactie van Bruno De Wever, 227-266, Gent, 2003.
- VAN HAECKE, Lawrence. *Repressie en epuratie. De bescherming van de uitwendige veiligheid van de Staat als politiek-juridisch probleem tijdens de Belgische regime-crisis*. Ongepubliceerde doctoraatsthesis, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 2014. <http://hdl.handle.net/1854/LU-8512493>.
- VAN YPERSELE, Laurence. "Au nom de la Patrie ! A mort les traîtres" . La répression des inciviques belges de 1914 à 1918". *Histoire@Politique*, 3, no. 3 (2007): 1-16.
- VEROVŠEK, Peter J.. "Collective Memory, Politics and the Influence of the Past: the Politics of Memory as a Research Paradigm". *Politics, Groups and Identities* 4, no. 3 (2016): 529-543.
- WINTER, Jay en Emmanuel SIVAN. *War and remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- WOUTERS, Nico. "Social Reform in Times of Transition. Reflections on Martin Conway's 'The Sorrows of Belgium'". *Low Countries Historical Review* 129, no. 4 (2014): 40-49.
- WOUTERS, Nico. "The Second World War in Belgium: 75 years of history (1944-2019)". *Journal of Belgian History* XLIX, no. 2-3 (2019): 12-81.